

Мати вмерла — я ще малесенькою була, добре й не запам'ятаю. Тільки мені наче сниться, що хитав мене хтось у колисці і співав надомною тихесенько.

Як поховали паніматку, батько не хотів удруге оженитись. Не буде вже над мою першу милу, — було, каже. — Коли господь її прийняв, нехай уже діточки господарюють!"

Батько наш був дуже добрий: жалувал нас обох рівно, і брата й мене. Жили ми при достатку, всього було доволі; що, було, собі задумаю, те й зроблю: все мені вільно було. Що яке-то моє дівування було розкішне й веселе, то й згадать любо! Нехай мій батенько царствує!

Погуляла дівчиною років зо три; сватають мене. Я все не хочу, а батько не силує, хоч там які були й багаті, й пишні женихи. Аж ось послав і мені господь до пари й до любові. Мій жених був хороший такий, господи! Чорнявий, ставний... Так-то вже я його сподобала! Тільки й на думці, що Павло; як би то хутче побачитись! А він не з нашого села був, геть із чужого. Побачу — й веселенька, а не побачу, то такий уже сум мене візьме, такий жаль обійме, що й світ мені не милий! Спізниться він на гуляннячко, я й очі виплачу. "Може, — думаю, — в його друга є дівчина". Коли так по Семені, другого дня, і не сподівалась, і не снилось мені, та й посватався він. Батько поблагословив. Дарма що чужесторонній, та господар був добрий такий, хазяйствував, що й на стороні його всяке знало.

Привіз мене чоловік на своє господарство. Боже мій милий! Як-то жили ми любенько! Та не дав йому господь довгого віку... Тільки всього два роки була я за ним. Такий він був люб'ячий до мене! В хату то й заглянуть весело: як у віночку. Сидимо, робимо чи так говоримо, усе собі вкупці.

Коли тут — лихо мені тяжке — рознедужався Павло мій. Кидалась я й до знахарів, і до лікарів — ніхто нічого не вразив! Смерти, кажуть, не одперти... помер Павло...

Приїхав за мною батько та й до себе взяв. Чоловікову хату продали і худобу всю.

— Живи в мене, дочко! Чого ти маєш у чужому селі одинока сидіти! Хіба ти сирота, нехай бог милує!

II

А брат мій тими часами оженився, узяв таки з нашого села дівчину; моторна така, чепурна, що й годі! І дитинка в їх була, дівчинка, як ясочка, свіжа й повна, як гурочок.

Не поплакала я ще й півроку за своїм Павлом а тут і батька ми поховали. Кажуть люди: як одна біда йде то й другу за собою веде. — то недурно й кажуть! До якого с часу ми добре жили; далі зубожів мій брат: то хліб не вродив, то худоба вигинула; а п'ятеро діток бог дав: дві дівчини й три хлопці. Журиться так брат, аж в'яне. Невістка смутная ходить, і дітки навіть посуміли. Таке вже настало що й хліба ні за що купити.

— Сестро! — каже брат. — Коли твоя ласка, позич мені грошей! Як буду жив, зароблю — оддам, а вмру, то бог тобі оддасть!

Я й прзичила йому ті гроші, що за хату й за худобу взяла, та ніби в нас і в хаті повеселішало: і брат заговорить, і братова всміхнеться, й дітвора бубонить, регочеться. Я радію: "Слава господові, що і в нас, як і в людей благодатно!" Купив мій брат худобу, став потроху розживаться.

Ми з братом щиро любилися зроду, змалку. Щоб посваритись або скривдити одно одного, крий боже! Вже як там не погодимось на чому, то подаруємось.

І небожата мене дуже жалували, аж за мене було змагаються між собою: "Се моя тітка!", а той собі тягне: "Моя!" Та як учепляться цілувати, то було й роботу з оук вихоплять, і хустка з голови спаде.

Тільки братова багацько гордувала. Вже ж я й годила як малій дитині, та ні, не вгодила! "Братова, серце! — було раджу їй. — Зробімо так да отак, то добре буде". Там чи купити що, чи продати, — зроду-віку не послухає; хоч шкода з того видима буде; вона свого докаже. Перед нею затихну, поплачу нишком, та й годі. Не хотіла брата турбувати; знов до неї з ласкавою мовою підійду.

Якось розсаду з нею садимо в городі. Я говорю до неї; вона, мов не чує, одійшла собі геть. Важко мені на серці — заспівала собі; співаю, а сльози так з очей і ллються... Коли чую: "Боже помагай, і день вам добрий!" Дивлюсь — се наша сусіда. Перехилилась через тин та й кланяється. Я хутенько втерла сльози.

— Добридень, — кажу, — сестрице!

— А я оце до вас іду.

— Та милості ж вашої просимо!

— Чи не продали б ви мені розсади трошечки?

— То вже для чужого продати, а для сусіди й так треба дати.

— Коли ваша ласка, серце! — і простягає мені глечичка.

Я набрала скільки там у глечичок та й дала їй. Подякувала та жінка та й пішла собі. Братова на мене й накинулась.

— Се, — каже, — як усі господарюватимуть, то й господарство моє рознесуть чисто! Такі й золоту гору розімчать!

Як почала, як почала... Мати божа милостива! Я тільки слізьми вмиваюсь...

— Братова, — кажу, — не жалувала я для вас нічого, поки що мала! Гріх вам буде, що ви мене хліба куском тепер дорікаєте! — Покинула робити й вийшла з города.

Тяжко й важко мені. Узяла собі таку думку: "Покину їх, піду служити!" Зібрала своє добро; що в тлумочок склала, а що покликала братових дівчаток та їх обділила. У мене було всякої одежини й не злічити, а все добра, нова. Скільки полотна було, хусток, плахот, юпок! Діти радіють; зараз дівчатка й почали вбиратись. "А чи мені гарно, тітусю?" — "А мені?" — "Як оддамся, то зав'яжу оцю червону хустку", — говорить, а сама ще така, як узлик. Джергочуть коло мене, а мені вже так жалко, що й словечка не скажу; за слізеньками світу божого не бачу! І діти помітили — жалують мене: "Тіточко-любочко! Чого ви журитесь? Може, хто вас налаяв? Може, ви нездужаєте?" Обсіли мене, як дрібні пташенята. "Не плачте", — вмовляють та мені рученятами очі затуляють.

III

Чую, так надвечір, брат іде. Я уступилась та й сіла в кутку. Він веселий увійшов:

— Здорові, діточки, й ти, сестро!..

За ним і братова в хату. Посідали вечеряти вони й діти.

— А ти чому не йдеш, сестро?

— Спасибі, братику, не хочу.

Він подивився на мене пильно й жінці в вічі, похитав головою.

— О жінко! — каже. — Се вже, бачу, твої примхи! Не обижай сестри: гріх тобі буде!

— Оце мені лиха година та нещаслива! Хіба ж я в тебе наймичка, що мені не вільно й слова сказати! Ганю я твою сестру, чи що? Я тільки правду щиру сказала!

Покинула вечеряти й з хати пішла.

А старшенька дівчинка до батька:

— Чого се, тату, тітка все плаче? Так плаче, що господи! Що мати їй сказала?

Брат змовчав, тільки по голівці дівчинку погладив. По вечері зблизився до мене, сів поруч зо мною та:

— Сестро моя, — каже, — не журись, голубко! Досі жили з тобою любенько, треба б так і звікувати. Нас тільки двойко в світі... Подаруй моїй жінці яке там незвичайне слово, зроби мені таку велику ласку, сестро моя рідненька!

— Братику мій, голубчику! Нехай же мене господь милосердний боронить, щоб я з тобою в сварку заходила, — кажу. — Що твоя жінка мене обидила, я їй те дарую, тільки важко мені на серці, братику мій! Нехай поплачу, — полегшає.

— Не плач, сестронько, годі!

— Я, брате, хочу вас покинути.

Він так і стрепенувсь:

— А де ж ти будеш?

— Піду служити!

— Що се в тебе за думки такі, сестро! Зглянься, на бога! — почав вговоряти та вмовляти, й жінку привів, — і вона просить:

— Не кидай нас!

Почули діти. Боже! Як кинуться до мене та в плач!

— Тіточка наша любенька! Хоче нас кидати! Не кидай, ми тобі будем годити, ми тебе шануватимем!

Що против кого, а против дітей я й не зговорю. Пригорнула малих до серця та тільки плачу.

А брат думає, що то вже я роздумалась, дякує:

— Спасибі, сестро, що ти моїх діток жалуєш! Та вони без тебе посиротіли б, як без рідної матері.

А я таки маю думку йти в службу.

Полягали спати. Я й очей не звела: обняли мене думки, та гадки, та журба пекуча. Трудно було й здумати, що десь наймичкою маятимусь! Мала й худобу, і господарство своє, зросла в розкоші, а доводиться служити за хліба шматок та годити, може, і лихому, і ледачому кому! Треба й правду, й неправду терпіти, треба привикати! Зазнаю чужої сторони, яка вона є! Перебуду всякого горя й лиха! Ніхто мене не жалуватиме; ніхто не сяде, не зажуриться коло мене, ані словця любого

та щирого не промовить! Звісно, чужі люди хоч і добрі, та не знатимуть, яка я; а я знов їх не знатиму.

IV

Ранісінько-ранісінько піднялась. Усі сплять; іще й на зорю не займається, — імла. Востаннє глянула на діток, на брата. І братової жалко стало. Взяла свій тлумочок та тихенько й вийшла з хати.

Іду, іду і не оглядаюсь. От і велика могила, що геть за околицею зеленіє. Зійшла на могилу та й глянула тоді на своє село; а сонечко саме сходить... Село як на долоні, так мені в очах замигтіли білі хати, колодязне цямриння, розквітлі садки й городи. Побачила й батьківське подвір'я, і ту вербу кучеряву, гіллясту, що малою ще дівчинкою під нею гралась. Стою і з місця не зворухнуся, — задивилась. Що мені там кожна стежечка, кожний кущик знакомісінькі; дивлюсь туди та дитство й дівування своє розкішне, і заміжжя щасливе, і вдівство гірке — все мов по писаному вчитую.

Куди мені йти? Нікого й нічого не знаю, і сум, і неспокій мене обіймає. Чула колись іще од батька-покійничка, що в Дем'янівці живуть якісь родичі наші: матусина небога була оддана туди за коваля Ляща. "Піду собі до їх, — думаю, — все мені буде охітніше служити, де мій рід ведеться".

Іду шляхом, — боюсь так, що мати божа! Раденька вже, як хто навстріч мені береться. А шлях не спить: то той стрінеться, то інший, то возом їде, то йде. Вже скільки сіл минула, і козачих, і панських, не забарююсь і не дуже в речі заходжу: розпитуюсь дороги в Дем'янівку, подякую за хліб-сіль та й далі.

Другого дня притомилась я дуже та й сіла спочити в холодку під вербою. Округи мене то жито половіє, а в житі купка льону голубо цвіте; то ячмінь колоситься; оддаєки гайок синіє, пісочаний шлях угору

закручується, як золота нитка; день бог дав жаркий, і вітерець не дмухне — тихо; тільки якась пташка сама собі щебече, наче моя душа бідолашна, та гудуть бджоли понад пахучою гречкою.

Коли дивлюсь — ідуть якісь люди гурбою: і старі, й молоді, і дітвора; зблизились до мене й на добридень дали. "Добридень! — кажу й собі. — Садовіться, та одпочиньмо трохи". Бачу, що дуже вони потомлені.

— Звідки вас господь несе? — питаю чорноброву, хорошу молодицю, що дитинку на руках тішила

— На прощу ходили, у Києві були, — каже. — А вас куди мати божа та добра доля веде?

— У Дем'янівку, коли знаєте.

— Оце б то не знати, коли самі з Дем'янівки! Се нам цин шляшок із вами; то разом і підемо!

— А чи не знаєте там коваля Ляща?

— Ляща? Який же то коваль Лящ? Ні, серце, не знаю й не чула. Є в нас Лящі, так то не ковалі, а так собі хлібороби, як і ми.

— Спитай мене, молодичко, — озвалась стара бабуса, обділяючи діток, що обсіли її, хлібом і поглядаючи на мене ласкаво. — Я зазнала ще того коваля Ляща і жінку його знала, — нехай над обома земля пером! Добрячі були люди покійнички!

— А давно ж вони померли, бабусю?

— Давненько, моє серце. Вже років із дев'ятнадцять буде. На одному тижні й померли; як щиро любилися, так одно без одного й не жило.

Перше він переставився, а за їм і вона; вкупі поруч і поховали їх. Хата спустіла, бо не було в їх ні роду, ні плоду. Се, мабуть, чи не до них ішла? Може, родичка? Бо вона була здалека взята.

— До їх, бабусю, та лиха моя доля.

— Нехай господь милує! Що ж тобі за пригода така, серце?

— Іду служби шукати, то думала, що родичі, то службу мені нарадять, а тепереньки, голівко моя бідная! Не знаю, що й робитиму!

— Шкода жугітись, молодичко! Журбою поля не перейдеш! Ось я тобі службу нараджу, йди до нашого отця Івана служити. Я в його і хрестилась, і вінчалась, і досі живу, та, мабуть, і вму у нього. Що то за добрячі люди, старосвітні, прості! Їх тільки двойко, обоє старенькі вельми. Була дочка, оддали заміж, та не довго й погосподарювала — умерла. Дівчинка зосталась, то старі при собі держать унучечку. Славне таке дитятко, що годі! Отець Іван уже дуже старий і темний років із дев'ять, а служби божої не кидає. Дознався був владика, що сліпий старець чинить у божому домі одправу, — і заборонив. Так люди виходили усенькою громадою просити за його, щоб оставлено. "Люди добрі, — рече їм владика, — коли він такий вам любий, то я не бороню йому стояти при престолові божому й до кончини його віку; треба тільки мені вивірити на свої очі, що темний сліпець благоподобно службу божу одправляє". Наїхав владика й хвалу богові оддав, що так твердо й непомилешно темний править службу божу, і хрестом його благословив... Іди до їх, молодичко. Роботи буде небагацько. Здужатиму, то й я поможу.

— Спасибі вам, бабусю моя ласкавая! Нехай же господь дає вам усе добре!

— Ну, тепереньки полуднуймо та й поберімось далі. Сьогодні й дома заночуємо, коли бог дасть.

Дем'янівка та в долині, мов у зеленому гніздечку, лежить. Село велике й багате. Дві церкви, одна мурована, висока, друга дерев'яна й давня сильне, аж у землю вросла й похилилась. Отець Іван жив за мурованою недалечке; мав собі домочок, і садок, і город, — невеличке, та хороше хазяйствечко.

Надвечір увійшли ми в село, і розбрелись прочани улицями. Кожне до своєї господи поспішає, а я за старою бабусею йду. Так мені чогось сумно й боязно, аж моє серце мре. Як перше було, коли йду куди, то весело й залюбки, а тут і очей не смію підняти. Увійшла та й стою сама не при собі. Чую, що стара за мене одповідає.

— Увійди та одпочинь, дитино, — промовив хтось тихо й поважно.

Звела очі, аж против мене, на липовій лавці, старий, старий дід. Очі йому незрячі, й така в тих очах тиша та добрість, що я ніколи й не бачила. Борода біла нижче пояса кучерявиться; сидить він у тіньку, тільки вечірній промінь сонячний наче червоним золотом його обсипає.

Як почула я такі слова ласкаві, аж за серце мене вхопило. Сльози ринули мені з очей, а він простяг руку та й поблагословив мене. Бачу, й вона увійшла: старесенька, малесенька, ледве од землі видно, а ще чуйненька, говірка.

— Оставайся в нас із богом, молодичко, — каже. — Ти молоденька, то й хату нашу розвеселиш, і внучечку мою втішиш. Біжи лишень сюди, Марусечко, до нас! Ходи, не соромся!.. Така вже в нас соромляжа, мов засватана.

Взяла за ручку невеличку дівчинку, гарненьку, чорнявеньку, що все з-за дверей блискотіла оченятами, та й увела в хату.

— Пожалуй же, Марусенько, молодицю, вклонися й пошануй.

От воно й вклонилось, і привітало мене чепурненько. А я думаю собі: "Як-то теперейки небожата мої кохані? Чи згадують мене?"

Осталась. Живу в їх місяць, живу й другий; добре мені так, що годі! Так мене жалують, як свою дитину. Ото, було, впораюсь у хаті, пообідаємо та й посідаємо усі в садку під черешнею. Панотець тихенько собі сидить та думає або молитви шепче, а то псалми співає — так хороше, господи! Старенька й паніматка гомонять то те, то інше; я коло їх тулюсь та слухаю. І внучечка качається по садку білим клубочком, і до нас прискочить, і знов у гущавині зеленій зникне. Тихенько й любенько день мине, що так, здається б, і вік свій звікував. От же все мені туга невсипуща! Вони й розважають, і розговорюють.

— Не сумуй, — кажуть, — то гріх великий. То дитина плаче, бо нічого не розуміє, а доросла, то повинна собі раду дати. Нехай помислить, що, може, трапиться й добре ще в світі; а здоров'я втратиш — яке вже буде життя! Годі, серце, послухай нас, старих! От поглянь, який господь вечір дав!

А сонечко заходить. Річка тече, як щире золото, між зеленими берегами; кучеряві верби купають у воді віти; цвітуть-процвітають маки городні, і високоверхі коноплі зеленіють; де коло білої хатки червоніє рясне вишення чи високий кущ калини стріху підпирає, закриваючи всю білу стіну; а хатина ж у розквітлому городі, як у віночку, ховається. І зелено, й червоно, і голубо, й біло, й синьо, й рожево коло тої хатки... Тихо й тепло, і скрізь червоно — і на небі, і на згір'ях, і на воді. Господи!..

— Сей...світ — як маків цвіт; як-то на тім буде! — каже, було, стара, похитуючи головою.

— Боже мій, боже! — промовить паніматка стиха. А панотець підведе темні очі вгору.

— Слава господові! — рече.

VI

Одного дня раненько йду з водою, коли назустріч мені чоловік. Глянула, — та се ж Трохим Рибець, із нашого села! Боже мій! Мало коромисла не впустила, і слова не промовлю — зраділа. А він:

— Так се справді ви тут? Ми чули, та віри не йняли. Брат ваш дуже за вами журиться. Ідеш у Дем'янівку (а я, бачте, за колесами), може, сестру побачиш, — каже мені, — то скажи, що засмутила вона мене сильно, і прошу я її милою просьбою, щоб до нас вернулась.

— Та чи здорові ж вони там? — питаю плачучи. — А діточки як? Мабуть, забули мене?

— Де вже забули! І досі плачуть, що ви їх покинули. Що ж маю вашому братові казати?

— Кажіть йому, що дуже мене жалко і ного, і діток, і серце моє в'яне... а вже до його не вернусь! Шкода мене вмовляти, а силувати — тож не знаю, хто мене присилує.

— А тут же вам добре?

— Так-то добре, що й сказати не можна! — та й розповідаю йому, де я служу.

— Зайдіть лишень, — кажу, — то я небожатам якого гостинця дам. Скажете: тітка прислала.

От там узяла кілька грошень, то те купила, то те, — шлю їм. Проводжу того чоловіка за село та плачу-плачу!

— Скажіть, що я їх до самої смерті кохатиму, а згадую щогодини, щохвилини. Куди не гляну, що не заговорю, то все їх згадаю!

— Та добре ж, добре. Чому не сказати? Скажу. Прощавайте! Нехай вам господь помагає із вашими господарями! Які то люди добрячі! Привітали мене, заїжджого, як сім'янина. От люди!

— Так-то вже їм бог дав, що всі їм любі й милі, — кажу йому.

— То вже правда, що божі люди! — одказує чоловік, радіючи.

Провела його за село, того чоловіка, поплакала... Минуло з тиждень. У суботу білю хату, коли біжить моя Марусенька:

— До вас гості наїхали!

— Які? — питаю, а саму як огнем обхопило.

— Та там якийсь чоловік, такий чорнявий, високий, і молодиця гарна, і діточки з ними. Питаються вас.

Я й не схаменусь — стою. Коли бачу — брат у хату з жінкою й з дітьми. Боже мій! Світе мій! Так я й зомліла: одно, що радість велика— побачила, а друге—згадала своє горе й лихо. Почали мене всі просити: "їдь та їдь із нами. Не послухаєш нас із жінкою (і вона просить, тільки сама невесела), то діток наших послухай: вони за тобою щодня плачуть".

А дітки як очепились за шию мені, то й не вступаються, цілують та просять:

— їдьте з нами, тіточко наша кохана, їдьте!

— Ні, не поїду.

Вони й заплакали, мої голуб'ята; так слізочки з очей і капотять.

Як припали вони, то не можна й одхилити од мене. Одмовлялась я, одмовлялась, та й мусила послухатись.

Пішла, попрощалась із господарями, подякувала їм за милість і за ласку. Вони радіють, хоч і жалко, що одходжу од їх, та на мене радіють, що бог мені дав — ізнов до брата іду, —у свою хату. Проводили мене хлібом-сіллю, поблагословили, а Марусечка, то й плакала за мною, що покидаю її саму.

Увійшла я знов у ту хату, що в ній і росла й дівувала. Здається, що кожний куточок веселенько мені всміхається, і я наче помолодшала: з дітворою кручусь по дворищу та бігаю; то на улицу вигляну, то в садок кинусь: се ж бо я й дома!.. Та не довго радувалась.

Почала братова мене знов допікати. Уже тепер і ступити мені не дасть; уже нема мені й промитої води: та те не добре, та се не гаразд! Та на свою голову прикликали собі біду! Як почне — боже, твоя воля! — що я й об'їла їх і обпила; та якось і про гроші мої згадала, що я їм позичила: "Ти думаєш, ми тобі гроші винні? Іще з тебе треба б узяти: ти вже більш хліба в нас з'їла, ніж тих грошей було!"

А я позичила братові всі до копійчки, що взяла за худобу, — а в мене були й воли хороші не одна пара, й корови, і овечок отара велася, й хату продала, —то всі, всі йому оддала.

— Ну, — кажу, — коли вже з'їла я свої гроші, то бог із вами! Нащо ж ви мене вмовляли вернутись? Там мені було добре, як у рідного батька!

Вона затихла; бачить, що вже дуже мене скривдила, та, мабуть, побоялась, щоб брат не сварився.

Я таки того ж дня й пішла од них не прощаючись. Брата й дома тоді не було. "Вже як там тяжко не буде, — думаю, — а вдруге не вернусь! Піду світ за очі, щоб мене й не знайшли, і не просили!" Бо таке в мене серце хибке, що й не встою, як знов проситимуть та молитимуть. І надумалась іти в Київ.

Заходила в Дем'янівку. Хоч і в стороні, та дуже жадалось мені побачити своїх перших господарів. Поплакала там, і вони зо мною посумували.

— Піду до Києва, — кажу їм. — Як далеко буду, то про мене забудуть, та чи не забуду й я свого лиха.

— Нехай господь помагає! Іди з богом. А коли схочеш до нас вернутись, вертайсь. Ми раді тобі будемо, приймемо

тебе, аби живі були.

Вийшла я од них веселіш теплим ранком. Пішла собі дорогою.

Перехожий, проїжджачий — що їх там па шляху не кидалося в вічі, ніхто мене не зайняв, спасибі богу! І москаль пройде — мине, і крамарський віз простугонить, і пан четвернею пробіжить — тільки тебе курявою обнесе, та й знов з поля вітрець повійне і зазеленіють тобі гаї й степи;

деколи озеро заблищить чи річка розливається. А що ходка чумаків не одна наверталась на очі, то втішно мені було добре слово почути: "магайбі!" або дороги розпитаться;

то ж усе з наших, простих людей, що горя зазнало і дома, і в дорозі, то й душі живої не цурається.

За тиждень прийшла в Київ. Красний, боже, який! А що вже святі церкви, то й не сказати! А людей, людей! Без ліку, та все чужі — минають і не глянуть на тебе. Спочила коло святої Лаври, та й пішла собі місця питати. Ходжу, ходжу, тільки улиці й заулки перехресшую. Увійшла в базар, сей таки точок Подольський, —стоїть купочок молодиць і дівчат.

— Боже помагай! — кажу.

— Спасибі!

А самі оглядають мене — яка й звідки.

— Чи не знаєте, — кажу, — де б тут службу можна знайти?

— Еге! Ми й самі ждемо, молодичко! А се вони, бач, вийшли, чи не найме хто: так вже тут заведено.

— Коли ваша ласка, — кажу, — то й я собі коло вас стану.

— Становіться, ми не боронимо.

Стою я та дивлюсь: люд як та комашня копошиться, одно на одного наступає, зіходяться, розіходяться, гомонять, кричать, — і люди, й пани, і міщани; стукотить, гуркотить. Той своє продає, той приціняється до чужого. Дві молодички гарненько цокотять удвойзі, а тут дівтора змагається — чогось не поділили. Перекупка, як жар, червонолиця, стала против сонця, бряжчить коралями та вигукує: "Е, е! Коралі добрі! Дивіться ж бо, молодичко! Ось купи, моя любочко, купи, приміряй до лица! Ну ж бо, ну, не соромся!"—звивається вона коло повновидої, гарної молодиці у білій сорочці і в зеленій хустці. Молодиця не хоче, а вона таки зачепила їй за шию намисто та кричить:

— Дивіться, дивіться, добрі люди, що в мене молодиця, як калина, як яблучко, як дівочка, як паняночка!

— Та пустіть мене, бог із вами! — одбивається молодиця. — Я й ваше намисто порву! Отеє справді! Чого це ви на мене напались?

А сама засоромилась, почервоніла, як вишенька, і досадно їй, очиці блищать, і сміється.

Москаль, що якесь старе залізо продавав, задивився, стоїть і всміхається, і не чує, що жвавий міщанин у чемерці штовха його: "Москва, москва! Чи продаєш залізо?"

Постояли ми там годину, а може, й більш. Якась пристаркувата пані до нас іде.

— А чи нема тут такої молодиці, щоб помісячне згодилась?

— Чому нема? — кажуть усі. — Можна й на місяць ізгодитись.

Та й почали договорятись. Каже та пані: "Роби мені й те, й те, і друге, й третє, і все, і біли, й вари, і ший, і мий. Дам тобі на місяць карбованця!"

— Шукайте собі деінде, — кажуть їй, одступаючи од неї. А вона до мене: чи не згоджуся я.

— Добре, пані!

Та й пішла за нею. "Все, — думаю, — що-небудь запрацюю собі. Роботи не боюсь: треба жити, то треба й робити, щоб не було од бога гріха, а од людей сороба. Нема ніде хліба лежачого".

VIII

Привела мене пані до своєї господи. Невеличкий будинчок; кімнатки низенькі, похилі, а проте столички всякі, коло стіни рядочком, і завіси на

оконцях, і дзеркальце висить, — хоч там таке, що як подивитись у його, то й себе не пізнаєш: так тобі перекривить обличчя... Стріла нас панночка, вже доросла й огрядненька собі, нівроку.

— Що, мамінько, — питає, — найняли?

— Ось іде за мною. Якась селючка нагодилась.

— Отеє, мамо! Що зробите, то все не до ладу! Нащо вам селючка здалась? Вона нічого не вміє, ані плаття вигладить, ані вслужити догодне. Хіба будемо на неї дивитись, як на мальовану!

Стукнула дверима, аж столички всі скакнули, як живі, й вийшла.

Бачу, що мені недобре тут буде! Де ж таки хто чував, щоб дитина так незвичайно з питимою своєю матінкою поводитись?

А стара й слова дочці не промовила.

— Вари, — каже, — обідати, молодице! Розказала мені всі там порядки і навчила, що й як, та й покинула мене саму в хаті.

На обід прийшов і чоловік її з крамниць, — такий високий, чорнявий, у синій чемерці, очі йому веселі й бистрі. Поклонивсь мені та й каже:

— Гляди ж, молодичко, шануйся, то будемо сватами й братами!

Спасибі йому, розважив мене трохи тим словом добрим. Тяжко робила я, — боже, як тяжко! Цілісінький день у роботі; одно ще не скінчу, вже друге мене дожидає. Стара й сама годинки не посидить дурно: а дочка була вже така вигадчиця, що нехай господь боронить! Сходить сонечко — вона вередує, і зайде — вередує. І те не добре, й те не до ладу, і не так говориш, і не так ходиш... та коли б же на мене одну, а то й

на свою рідну матір гримає: "Чому, — каже, — в нас не так, як в Іваненковських панів, що в їх усе по-панськи, любе й миле? А в нас усе по-мужицькому. Я, каже, так жити не можу!" Та й сяде плакати. Мати вговорює, аж падає коло неї: "Не плач, дочко, не плач! Бог дасть, і в нас по-панськи буде!"

А батько таки просто, було, каже: "Ой, дочко! не дурій! Що се ти химеруєш, якісь панські розкоші все вертяться в тебе на думці. Гляди, щоб з тебе добрі люди не сміялись!"

Вона розгнівається й вибіжить.

— А що? — каже, було, до жінки, — бог нас покарає, що ми так дитину розпустили! Не буде їй добра у світі, коли такою вередницею зостанеться. Не потурай їй, жінко, бо каятись будеш! Чому ти її на розум не навчиш? Ти ж мати, ти перша порадиця. Вона в тебе увесь день божий сидить та гави ловить і за холодну воду не візьметься. Ти все за багатшими пнешся; придивись, лишень, то й побачиш, що ні за чим гнатись. Так повелось тепер, що аби на передніх колесах добре, а на задніх і невіть-що!.. Коли жалуєш дитину, то навчай грозьбою, коли не можна просьбою.

А дочка не дуже-то й слухає матері: загне голову, як муштровий кінь, та й вийде з кімнати.

Послав бог їм лихо: захорував господар та хутко і вмер. Як умирав, покликав дочку та й каже:

— Доню моя мила, доню моя люба! Багацько ти мене журила, та нехай тобі господь подарує! Послухайся мене хоч тепер, не пнися в пани, не гордуй своїм родом. Твій рід хороший і величний: не плодив ні злодіїв, ні душогубців, як інші багатії роди. Живи, доню, як бог тобі дав, шануй стару неньку. Нехай би ти коло неї впадала, а не вона на старості літах коло вередливого дівчати! Послухайся, доню!

Вона тільки плаче та в руку його цілує. Поблагословив її та знов питає:

— А що, доню, пам'ятатимеш мій завіт тобі?

— Пам'ятатиму, татоньку милий!

Поховали його на Скавиці. Народу зійшлося, міщан, що ніде було й орішку впасти. І не чула, щоб хто лихим словом обніс нашого покійника; всі царства божого йому жадають: такий добрячий був чоловік!

ІХ

От дівчина й схаменулась була трохи: і матері допоможе в чому, і до мене по-людськи заговорить. А там як почали вчащати якісь приятельки, верхоглядки та верхоумки, то й звели її нінащо, і дома не сидиться, і роботи вже годі: все б у гостину, та щоб убрання все нове та хороше на їй було. Як дома, то до півдня буде вбиратись та начіпляє на себе всього, що треба, а чого й зовсім не треба, як на кілок у коморі. Аби трохи в матері забряжчало в калиточці, зараз і почне вимагати; а мати така, що послухає й оддасть, та потім нікому так гірко, як мені, бо стара хоче те у хазяйстві повернути, що дочка витратила, — та й д'хнути мені не дає: роби, та й роби, та й роби!

Дав бог весну, віє теплом, із стріх вода капле, сонечко веселенько світить, тане сніг, задзюрчали по улицах струмочки, садки зазеленіли... Стали на прощу люди сходитись. Звідки вже не тягнуться у той Київ щовесни! Прийшли і з нашого села; якось у базарі вгледіли мене й пізнали.

— Як же господь милує? — питаються. — А твій брат дуже на тебе гнівається, їздив за тобою у Дем'янівку, та там дознавсь, що ти аж у Києві. "Коли вона така, — каже, — що мене кидає, як лихого пана, що їй не жалко, то й я одцураюсь її!"

— А як вони живуть? — кажу. — Чи здорові, чи живі всі діточки? Чи гаразд у їх у господі?

— Де там! Такі стали голі, як турецькі святі. Чогось не ведеться їм. Господь їх святий знає, що то таке! Може, то ваші сльози їм одливаються. Зубожіли так, що часом і хліба позичають.

— Земляки мої любі, — кажу їм, — як би то мені вас іще побачити? Чи не зайдете до мене? Я маю дещо братові переслати, то, будьте ласкаві, візьміть.

— Добре, — кажуть, — на ранок наготуй, то візьмемо.

Я вже п'ять карбованців грошима загорювала та ще скриньку: то хустку купила, то сорочок справила кілька. От узяла я ті гриші в калиточку, чотири карбованці братові послала, за п'ятого купила то намистечка дівчаткам, то сережечки, то хрестики хлопцям, то персніки, і стрічок, і спідничку старшенькій небозі, — нехай мене згадують, кохані діточки!

Провела земляків, та й з думки мені не йде братня біда. Боже мій милий! Може, справді се йому мої сльози одливаються. Нехай же мати божа прощає мене, грішну, що я своєму рідному братику лихо наплакала! Та й плакати мені не гоже: є й нещасливіші од мене, й убогі, й недужі, та живуть, а я й здужаю, дякувати господові, і зароблю собі й хліба шматок, і сорочку. Се мене й господь не помилує, коли впаде хоч слізка з моїх очей за себе самую. Коли вже плакати, то за брата, що в його й жінка, й дітки дрібненькі.

Надумалась я та ніби мені й працювати веселіше стало. Як уже не гордувала, як не орудувала мною панночка, я перетерплю. "Може, ласкавістю своєю та покірливістю втихомирю її", — було, думаю. Та не така-то вона вдалась! Бачить, що корюся, та ще гірш мене зневажає, а далі й бити вже порвалась.

— Бог із вами, — кажу, — нехай хто інший вам служить, а я не хочу. Мене зроду ніхто ще не бив, та бог мені дасть, що й не буде бити ніхто, поки віку мого!

— А ми тобі грошей не дамо! Добудь місяця. Не дослуживши, не смієш кидати: ми грошей не дамо!

— Та ви з моїх грошей не забагатієте, а я бідна не буду. Не оддасте, то мені бог оддасть.

Стара почала вмовляти: останься та її останься; бо жалувала мене, що я їй щиро робила, не лінувалась і слухняна була, — от як той товкач: що мені загадають, те й зроблю.

Х

Коли ми тут сваримось і миримось, у ворота хтось возом уїжджає. Глянула та й очам своїм віроньки не йму. Се ж мій братичок ріднесенький!

Вибігла до його:

— Братику, мій соколе! А мені казали, що ти дуже гніваєшся на мене!

— Ні, сестро моя рідна! — говорить. — Так уже я звівся, що ані гніватись, ані жалкувати ні на кого не маю! Нужда мене зстарила і зв'ялила.

Бачу я з першого погляду, що він зовсім із лиця спав, аж почорнів. А який же то парубком був! І веселий, і повновидий, як місяць... Так мене й облили сльози.

— Чого тебе господь приніс, брате?

— Здумає собі та й поїхав. Дуже вже сум великий на мене напав.
Хотів тебе побачити й світу божого повідати.

Сіли ми в брамі та й говоримо собі, журимось, і час нам не змигнеться. Він мені оповідає, яке в його убожество настало, і як жінка, хоч і любить, та неспокійна дуже, і як діточки ростуть і мене згадують. Почули од людей, де я і що, як проживаю, то раділи так, що господи!

Я й кажу йому:

— Братику мій коханий! Ти в мене один у світі: ти в мене й батько, і дитина, і родина. Поки здужаю я працювати, працюватиму для тебе та для твоїх діток. Нема в мене тепер нічого, тільки два карбованці, зароблені в панів, та не знаю, чи оддадуть, а хочу я згодитись на рік. Вони мене вмовляють остаться, то нехай дадуть мені наперед гроші... От візьмеш та й справиш собі, що там найхутче тобі треба.

— Спасибі, сестро!..

А сам аж гнеться.

Я пішла до панів. Тільки на поріг, а стара й пита:

— Чи останешся? Що те лихо згадувати! — каже. — Моя дочка ніколи тебе обижати не буде: се вона так щось із нездоров'я.

— Та коли ти обижаєшся, — промовила дочка, — то я й не доторкнуся до тебе.

— А як же мені, панночко, не обижатись? Хіба се ви мене пожалували, чи що, щоб я вам дякувала?

— Та вже годі, — перебиває стара. — Годись на рік. Що схочеш?

— А я хочу двадцять карбованців, — кажу. — Дасте, то зостанусь, а ні, то піду де в друге місце служити. І гроші хочу всі наперед.

Вони почали торгуватись: і дуже дорого, і гроші не можна разом. А я, як сказала, то й не одступаюсь од свого слова.

— Ну, — кажуть, — нічого з тобою робити. Дамо двадцять рублів, тільки, не всі разом. Дай свою бум агу, а тобі ось п'ятнадцять карбованців.

"Візьму, — думаю собі, — хоч п'ятнадцять: йому тепереньки дуже потрібно".

Оддала ту бумагу, що панотець мені дав, узяла гроші, подякувала та й до брата.

— На, — кажу, — братику мій! Нехай тобі на добре поживання будуть!

Побув він зо мною два дні. Весело було й прокинутись, що побачу його, поговорю. Що то рідне та своє!

Служу таки в тих самих панів. Іще два місяці мені до року осталось. Важко, боже, як ледачому годити! Та вже найнялась, як продалась, — треба служити! А добуду року, то, може, дасть мені господь, що добре місце натраплю собі. Аби схотів, то знайдеш на свої руки муки!